

УКРАЇНСЬКІ ВІЗІ РЕЛІГІЙНОЇ СВОБОДИ І НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Останнє десятиліття привнесло в науковий обіг і у звичайний вжиток багато нових понять, а з ними - і нових феноменів. Ще донедавна такі словосполучення, як релігійна свобода чи свобода релігій, національна чи релігійна ідентичність були відсутні в нашій лексиці. Сьогодні ж суспільство оговорює проблеми, що виникають в лоні цих модернових, соціально та індивідуально значимих для українців, явищ. Однією із актуальних серед них виявилася проблема співвідношення свободи релігії і національної ідентичності.

Треба сказати, що для країн Заходу вона не є новою. Зацікавлення людства своєю ідентичністю, уособлене в іменах багатьох філософів, політологів, культурологів і представлене в багаточисельних теоріях і концепціях, - давнє і стале, особливо для європейських народів. Не байдужими до проблеми історичних коренів і культурної тяглості виявилися й американці. А сучасний сплеск пошуків своєї культурної ідентичності народів так званого третього світу довів важливість і необхідність усвідомлення людьми витоків свого походження, унікальності кожного етноіснування, відчуття спільності з іншими, важливості їх присутності для спілкування, постійного обміну, підпитку, перетікання гуманістичних цінностей.

Сформульовані наприкінці ХХ століття ідеї культурного плюралізму (Умберто Еко), незамкненості культурного простору, в якому діють капілярно пов'язані один з одним народи, вилилися в теорію гармонійного спілкування різних культур – елітарних і масових, розвинутих і нерозвинутих, материкових і острівних (провінційних). Вражаючи за своїми масштабами картина всього різноманіття культурних, етнорелігійних, політичних і т.ін. ідентичностей, яка з'явилася в результаті зведення окремих фрагментів людської культури, різних локальних культурних явищ до певної цілісності, довершувалася принципом безконфліктного існування, що моделювало радужні перспективи щасливого життя всього людства. Створена рівновага між усталеним і новим, між канонами і новаторством, між минулим і теперішнім виявилася дуже привабливою для втомленого від протистояння світу, однак реальність того ж ХХ ст. – Югославська та арабо-ізраїльська війни, а особливо події 11 вересня 2001 р. – свідчить про інше, а саме: про кризу, яку переживають всі ідентичності, про складність, а інколи і нездатність протистояти їхній стандартизації і уніфікації, американізації та глобалізації.

Тому різні народи уважно придивляються до проблеми самовизначення, протестують проти спроб знищення або послаблення статусу своєї унікальності, втрати відчуття етнічної самототожності. Населення країн, яке на загальнодержавних референдумах щодо вступу до Об'єднаної Європи проголосувало “проти”, не без підстав переживало про збереження своєї ідентичності. Людина і як особистість, і як етнічний носій, і як віруючий певної конфесії протистоїть загрози втратити свою многоліку ідентичність, не бажає приносити свою етнорелігійну специфіку в жертву європейськості чи вселюдськості. Грецький архієпископ Хрістодоулос в одній із своїх промов підкреслював: “Ми перш за все і насамперед є греками і православними, і лише потім – європейцями”. Греки точно знають, з чим пов'язати свою ідентичність – із національністю і вірою, а от що означатиме для них належність до європейців – це ще невідомо, якщо вони формулюють свої вимоги до влади у такий спосіб: “Краще бути бідними з Христом, ніж багатими із Сатаною”.

Міжнародні експерти фіксують глибокі ідентифікаційні кризи сучасного суспільства, які пов'язані із етнічністю і релігійністю. І це зрозуміло, бо релігія прагне придати сенс цілі і місце нашого існування, яке, як правило, проходить в етнічно окресленому середовищі. Релігія виявляється взаємозв'язаною із усіма рівнями людських відносин – від найменшого, яким є сім'я, і до вищого, тобто все людство. Ці рівні, на думку Давіда Розена (Национализм и религиозный фундаментализм в современном секлярном обществе), визначають нашу

* Провідний науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України, д.філос.н.

ідентичність, і не тільки як особистостей, а як соціальних істот. Але очевидно одне, що усвідомлення своєї загальнолюдської чи європейської належності не можливе без відчуття в собі етнічного начала. Ні поляк, ні німець, ні француз не ідентифікує себе з європейцем поза національною визначеністю. Європа в етнічному розумінні – це і не якась надетнічна спільність, і не сума існуючих на її території народів, а єдність, яка пов'язана спільною історією, із такими загальнолюдськими цінностями, як демократія, християнськість, повага до людини.

Велике бажання бути європейцями існує і серед українців. Про свій європейський вибір заявляє більш, ніж 60% українського населення. Але українське розуміння своєї ідентичності і шляхів досягнення європейської обмежене земним бажанням позбутися життєвих тягот, бідності, невлаштованості, невпевненості за рахунок європейських ресурсів, а не своїх власних. Європейство не перебирається як одяг, а в даному разі – секонд-хендовський. Воно нарощується як м'язи на кістки, воно твориться самими претендентами на європейськість, а не іждівенцями європейської спадщини. Тільки через усвідомлення глибини власної традиції, пошани до неї і здатності відстояти її при спробах нівеляції чи асиміляції, через активне формування власної ідентичності, яка сприймається більшістю як дуже конкретний перелік певних рис та ознак, а не як розмита, без-образна якась позаетнічна, космополітична на кшталт радянської невизначеність, Україна може сподіватися стати цікавою Європі.

Що ж може привернути увагу європейців в Україні?

Без сумніву, її історія, яка тісно переплетена із релігією. Не сучасні манежі для богослужінь, а стародавні церкви, не есперантські молитви, а українське “Отець наш Небесний!”, не одноманітність масового громогласного вшанування Бога, а внутрішній зосереджений стан спілкування з Богом, тобто все те, що складає феномен української традиції. Виходячи із її інтересів, поява поруч іншого, неукраїнського, правове існування якого забезпечується законодавством і таким поняттям, як релігійна свобода, сприймається як загрозна, непотрібна, ворожа.

Для багатьох країн цінність релігійної свободи є очевидною, оскільки визнана однією із базових гуманітарних свобод, найпершим правом людини на свободу переконань та їх маніфестацію. Вона лежить в основі багатьох конституцій, декларацій, свято чтимих в демократичних суспільствах. В Україні ж - свобода релігії утверджувалася як складова або похідна свободи совісті – норми ще радянського законодавства, тому вона не стала результатом усвідомленої необхідності (як на Заході), не виступила наслідком довготривалої боротьби за право сповідувати обрану релігію. Релігійна свобода, як і незалежність держави, настала дещо несподівано для більшості українців і особливо для тих, хто вперше звернувся до релігії, не мав до цього ніякого духовного досвіду, майже не знайомий із релігійною та церковною історією України. Тому й досі релігійна свобода часто сприймається як курйоз, як випадковість, як недосмотр і слабкість влади, як хаос в освіті та вихованні.

Традиції свободи релігії в Україні, і це треба визнати, не мають такого історичного підґрунтя, як в США чи окремих європейських країнах (Німеччина, Австрія, Швейцарія та ін.). Вся релігійна історія українського народу характеризується переважно її гомогенністю, спочатку язичницькою, потім – православно-християнською. І хоча нам відомі в історії факти, коли релігійне та етнічне не збігалися, конфліктували між собою, що виразилося, наприклад, в народному супротиву введенню християнства на Русі, однак ці випадки масового неприйняття християнства, довготривале існування двовірства кваліфікуються не стільки як протистояння світоглядних чи навіть віросповідних систем, а як боротьба соціальних інтересів. Релігійне життя пересічного українця протікало нібито у двох площинах – офіциозу і приватності. Офіційно більшість врешті-решт була православною. Але чи можна вважати православними християнами тих, хто поруч із вірою в Ісуса Христа культивує віру в духів, мавок, лісовиків, чортів тощо. Така перенаселеність духовного світу явно нехристиянськими істотами робила українця терпимим, а скоріше байдужим до правдивості як своєї, так і чужої. Навряд чи до українця можна використати вираз “борець за віру”, “лицар Христа” і т.ін.

Перебування України у складі імперських держав, які щодо іновірців проводили

заборонну політику, сформувало в українця бажання захисту скривдженого, бо українець ніколи не ідентифікував себе із правлячою нацією та їхньою релігією.

Українці в цілому із розумінням (жалістю) ставилися до упосліджених за віросповідною ознакою. Це стосувалося і російських старовірів, молокан, духоборів, істинно-православних, і польських сочиніан, антитринітаріїв, і німецьких меннонітів та шведських лютеран, які знайшли собі притулок в Україні. Зрозуміло, що співжиття з іновірцями не завжди було мирним і безконфліктним. Але протистояння між народами і всередині українців ніколи в своїй основі не мали вимог релігійної свободи. Виступаючи під лозунгами “за православну віру”, козаки відстоювали свою соціальну і майнову, виборчу і культурну рівність із польською шляхтою. Вони виборювали не свободу, а рівність віри, вони боролися за права лише своєї релігії, а не кожної, їх цікавив не сам принцип свободи будь-якої релігії, а урівняння православної віри в правах із католицькою.

Власне і зараз, коли йдеться про свободу релігій, то її захист, як правило, завершується виборювання рівності своїй церкві. Як тільки упосліджена релігія урівнюється в правах із домінуючими, офіційними вірами, борці за свободу релігії покидають “поле битви”. І часто їх зовсім не цікавить право на сповідання власноруч вибраної системи релігійних поглядів, а можливість свого власного існування в даному релігійному полі.

Тобто, свобода релігій розуміється не як невід’ємне право будь-якої людини на будь-які вірування, не як свобода вибору і самоствердження індивіда в системі релігійних координат (М.Бабій), не як свобода віросповідання, а як дозвіл на існування якоїсь релігійної громади. Таким чином, свобода релігії обмежується свободою церкви. Іншими словами, в українському розумінні релігійної свободи переважає не персоналістський, а колективістський принцип. Клективна ідентичність виступає первинною і домінує над індивідуальними визначеностями як етнічними, так і релігійними. Вихідним є не права та інтереси окремої особистості, яка добровільно об’єднується із совірниками для релігійної діяльності, а інтереси громади, яка об’єднує совірників (добровільно чи як традиція або звичка) для проведення спільного богослужіння, молитви, вшанування Бога тощо. Ніхто і досі не бере до уваги право особистості на релігійне самовизначення, ніхто не думає, коли говорить про свободу релігії, про право і здатність людини обирати будь-яку релігію, про можливості дотримуватися обраного вчення, здійснювати відповідні обряди, відправляти відповідний культ. А тим більше не йдеться про право змінювати – вільно, без тиску, без примусу, внутрішнього чи зовнішнього, свої релігійні переконання. Віруюча людина як така відсутня для правового поля. Так, скажімо, за українським законодавством, ви не можете проходити альтернативну службу як громадянин, чії переконання не дозволяють боати зброю в руки, а лише як член релігійної громади, віровченням якої це забороняється, і яка внесена у спеціальний перелік-додаток до Закону про альтернативну службу. В цьому проявляється неповага до особистості, неврахування її як самодостатньої і самодіючої істоти, а сприймання тільки як члена якогось колектива. Але будь-які колективні ідентичності є похідними від особистісних самовизначеностей, в т.ч. і етнічних, і релігійних. І хоча останні відрізняються за своєю природою (перша – онтологічно дана в самому факті народження в межах якогось народу і у тебе майже немає можливості вибору чи зміни національності, друга – обов’язковість належання до якоїсь релігії стосується лише національних її форм, і то – не мертво визначених, а сповідником будь-якої світової, позаетнічної релігії ви стаєте в результаті добровільного вибору), вони народжуються в самому суб’єкті, в “Я”.

Людина перш за все ідентифікує себе з самою собою. Ідентифікуючи себе, людина визначає свою належність собі самій як цілісності. Це те, що Хайдеггер і Еріксон називали тотожністю або самототожністю. Тобто в першу чергу ідентичність виступає як его-ідентичність і є атрибутом особистості.

Іншими словами, релігійна свобода – це дар і право кожної людини, це можливість бути вільним в свідомому виборі шляху свого духовного розвитку, це відповідальність за себе перш за все, а вже потім – за всіх інших.

Якщо ж свободу релігій розглядати в першу чергу як свободу віросповідання, як

свідоме ставлення до свого вибору, до своїх і прав, і обов'язків, тоді стає зрозумілим, що межі релігійної свободи в українському розумінні урізані до мінімуму, а те, що дозволено свідомістю, страждає на поверховість.

На відміну від оптимістів, які вважають, що наша держава належить до країн, де свобода релігій досягла свого максимуму порівнюючи з іншими, особливо з пострадянського блоку, вважаю, що Україна далека від міжнародних стандартів як за розумінням, так і за реалізацією принципів релігійної свободи. Тому як тільки виникає щось таке, що не було промислено раніше, не продумано, не відповідає нинішньому розумінню, виникає конфлікт, як це сталося із національною ідентичністю.

В суспільстві панує думка про несумісність утвердження принципів релігійної свободи із захистом і збереженням національної ідентичності. Традиційно вважається, що релігійне і національне визначення має збігатися, а отже і підтримувати одне одного. Якщо ти українець, то мусиш належати до православ'я, якщо поляк – то до католиків, якщо німець – то до лютеран. Але ідеал тотожності національності і релігійності в реальному житті ніколи не здійснювався, а тим більше не здійснюватиметься в нових умовах. Конфлікт існує лише в тому разі, якщо свободу релігій сприймати як свободу церкви, яка виражає сукупний інтерес її членів.

Будь-яка свобода не є всюдозволеністю, а тим більше релігійна свобода не передбачає існування всяких вір і вчень. Сьогодні важко уявити, що людське жертвоприношення може розглядатися як дозволена до існування релігійна система, хоча зовсім недавно таке й існувало. Без сумніву, та чи інша релігія детермінована конкретною соціо-культурною ситуацією, яка враховує і час, і місце, і специфіку традиції, і особливості її сприйняття тою чи іншою спільнотою. Тому говорячи про свободу релігій, ми маємо на увазі, що існують обмеження для всякого і будь-якого. Мова може йти про конкретну віру, якщо й добре не знану, але таку, яку є можливість пізнати. Стверджуючи право на сповідання будь-якої релігії, ми вклали в це право сповідувати лише прийнятні в даному суспільстві релігійні цінності.

Для християн релігійна свобода, як правило, означає право бути християнином будь-якої конфесії. Для пояснення своєї позиції вони виходять з того, що людина наділена Богом свободою для того, щоб мати право обирати, яку релігію їй сповідувати, і Бог не може примусити людину стати на істинний шлях. Тому принципи релігійної свободи – це християнські принципи. І якщо не прив'язуватися до земних коренів, зокрема свого етнічного чи соціального походження, а робити ставку на духовне наповнення свого життя, то перспектива спасіння стає одразу більш надійною.

Зрозуміло, що пошуки своєї ідентичності не завершуються індивідуальним самовизначенням. На його наступному етапі людина прагне проектувати свою ідентичність і пропонує світові через саморозповіді різноманітні проекти свого "Я". І тут ідентичність зустрічається з іншою ідентичністю, і на зміну тотожності приходять вирізнення, спочатку індивідуальне, а згодом групове. Ідентичність, що зазнала розрізнення, не може замкнутися на собі, вона не може бути его- або моноідентичністю. Ідентичність потребує спілкування, яке забезпечить їй діалог, відкритість, а отже й розвиток. Множинність існуючих ідентичностей, як видових (політична, національна, культурна, гендерна, релігійна тощо), так і індивідуальних, всередині кожного класу, які формувалися в результаті пошуку соціокультурної приналежності індивіда якомусь колективу, якійсь спільноті, - це вже реальність. Боротися з ними не має ніякого сенсу. І скільки б невідповідними не виглядали з точки зору колективу чи спільноти ті чи інші ідентичності, наприклад, українець-даос чи китаєць-греко-католик, треба прагнути, щоб такі ідентичності теж існували. Для формування відчуття належності і глибокого усвідомлення його необхідності.